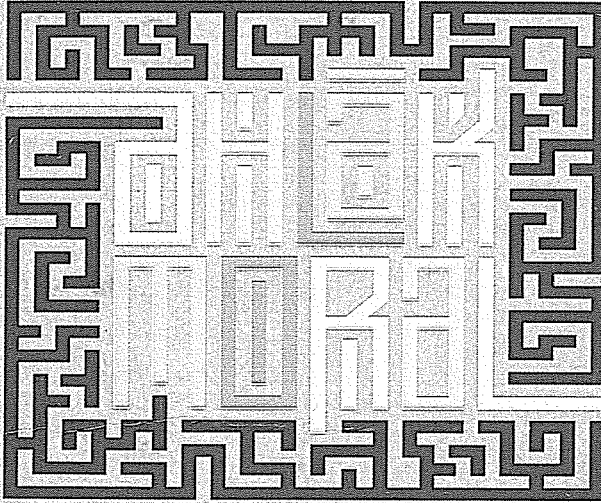

ÇAĞIMIZIN
AHLÂK
BUNALIMI
ve ÇÖZÜM ARAYIŞLARI

Prof. Dr. Keith WARD | Doç. Dr. Celâl TÜNER | Prof. Dr. Recep KILIÇ
Prof. Dr. Recep ŞENTÜRK | Prof. Dr. Hermann HÄRING | Prof. Dr. İlhan KUTLUER
Prof. Dr. Ahmet YAMAN | Prof. Dr. Muhammad Zainiy UTHMAN | Yard. Doç. Dr.
Ahmettin ALTUN | Prof. Dr. Mawil İzzî DİEN | Prof. Dr. Ahmet Cevat ACAR
Prof. Dr. Mustafa KÖYLÜ | Yard. Doç. Dr. Hızır Murat KÖSE | Prof. Dr. Mehmet Fatih ANDI

BU KİTAP
İSLAMİ İLİMLER
ARAŞTIRMA VAKFI
TARAFINDAN
HAZIRLANMIŞTIR

ensar
neşriyat

III

DEĞİŞEN TOPLUM ve AHLÂK: Modern Türk Toplumunda Değerler Krizi

Recep ŞENTÜRK*

Düzenli işleyen bir sosyal hayat toplum hayatının bütün alanlarında temel bazı "paylaşılan" anlayışlar ve değerler yoluyla gerçekleşir. Eğer söz konusu anlayışlar ve değerler tartışmalı hale gelmişse o toplumda ahlâk bunalımı (anomi) yaşanır. Türk toplumunun günümüzdeki en temel meselesi, ekonomik kriz değil, ahlâk bunalımıdır. Ahlâk bunalımımızın temelinde ise kültürel bunalım ve Batı'ya entelektüel bağımlılık yatmaktadır. Çünkü sosyolojik açıdan ahlâk, insanların siyasî ve iktisadî davranış ve ilişkilerini toplumun kültürü ışığında düzenleyen ve sosyal yaptırımlarla desteklenen normlardır.

Eğer toplum kültürel bir değişime uğrarsa ahlâkî normlar ve ahlâkî normların yaptırımları da değişir. Türk toplumu devrim olarak adlandırılabilir derin bir kültürel değişim yaşamıştır: geleneksel ahlâkın temelini oluşturan İslâm kültürü terk edilerek Batı kültürü resmen benimsenmiş ve topluma da benimsetilmeye çalışılmıştır. Batı kültürü olarak sunulan —ancak gerçekten öyle olup olmadığı tartışılması gereken— "yeni bir kültür" ile ahlâk arasındaki ilişki günümüze kadar hala kurulamamıştır. Hatta yetkililerin çoğunluğu tarafından böyle bir eksikliğin farkında olduğu bile söylenilemez.

Böylece Fıkıh ve Tasavvufa dayalı geleneksel ahlâk anlayışı yerine sosyolojide dayalı laik ahlâk anlayışı bir alternatif olarak sunulmaya çalışılmıştır. İyi ve doğrunun ne olduğu bir anda tartışmalı hale gelmiş ve normlar hakkındaki toplumsal mutabakat kaybolmuştur. Toplum mühendisliğinin bir parçası olarak, laik ahlâk inşası projesi ortaya atılmıştır. Ahlâkın yukardan düzenlemelerle yeniden şekillendirilip

* Prof. Dr., Fatih Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

inşa edilmesinin mümkün olduğu varsayımına dayanan bu başarısız çabalar devam ederken, diğer yandan Fıkıh ve Tasavvufa dayalı ahlâk anlayışı da varlığını sürdürmüştür.

Bir toplumda iyi, doğru ve güzel hakkındaki normlar konusunda uzlaşma olması gerekir. Başka bir ifadeyle, neyin doğru neyin yanlış olduğu konusunda en azından temel konularda toplumsal bir mutabakat zorunludur. Yoksa normların karşılıklı beşerî ilişkilerde nasıl davranılacağını belirlemesi imkânsız hale gelir.

Çağımızda yaşanan radikal kültürel ve toplumsal değişimler neticesinde, Türk toplumunda normlara bakışta bir bölünme veya çatlama oluşmuştur. Bir kısım Türk insanı, geleneksel Türk ve İslâm kültürünün normlarına göre doğru ve yanlışın ne olduğunu belirlerken, diğer bir kısmı doğru ve yanlış belirleyen normların kaynağını Batı olarak görmektedir.

Ancak Batı kültürü hem homojen değildir hem de sürekli değişme halindedir. Bundan dolayı "hangi Batı?" ve "ne zamanki Batı?" soruları çok önemlidir. Türkiye'de kendini çağdaş olarak gören birçok insan Batı'da bir zamanlar yaygın olarak benimsenen ancak daha sonra terkedilen bir takım ahlâkî değerleri hala çağdaşlık adına savunmaktadır. Diğer yandan Batı içinde birçok ahlâk anlayışı vardır: hem dindar insanlar hem de laikler kendi içlerinde birçok kampa ayrılmışlardır. Dolayısıyla sadece geleneksel İslâmî değerlere karşı Batılı değerleri seçme tercihi meseleyi nihaî bir çözüme kavuşturmamaktadır. Batı içinde hangi akımın benimseneceği sorusunun da —bir tercih daha yapılarak— cevaplandırılması gerekmektedir.

Ahlâkî normların kaynağını Batı olarak görmek, kendi normlarımızı kendimizin üretememesi sonucunu doğurmuştur. Ahlâkî bağımlılık, Batıya olan entellektüel bağımlılığımızla, düşünce üretmek yerine Batı'dan düşünceleri almakla son derece bağlantılıdır.

Günümüz Türk toplumunda Batı'dan ithal ve tercüme normlar, yerli ve geleneksel normlarla rekabet ve çatışma halindedir. Sınıfsal ve siyasî farklılaşmaya paralel olarak, ahlâkın ve normların farklılaşması da dikkat çekmektedir. Geleneksel normlar genellikle alt sınıflar tarafından benimsenirken, modern ve Batılı normlar üst sınıflar tarafından benimsenegelmiştir. Batılı normlar böylece aynı zamanda bir sınıf ve statü göstergesi haline de gelmiştir. Fakat son dönemde şahit olduğumuz sosyal yukarı hareketlilik, geleneksel olarak alt sınıfa ait görünen değerlerin üst sınıfa taşınması sonucunu doğurmuştur. Böylece laik ahlâk bir sınıf ve statü göstergesi olmaktan çıkmış, üst sınıfın homojen laik ahlâk anlayışı da bölünmüştür.

Laik ahlâk daha çok Batı'dan yapılan tercümelere dayanmaktadır. Ancak tercüme normların bağlayıcılık gücü sorgulanmaktadır. Toplumumuzun üretmediği normlara toplumun bireyleri niçin uymalıdır? İşte bu soruya verilen cevaplar toplumun geniş kesimleri tarafından çok ikna edici bulunmamaktadır. Bağlayıcılık gücü tartışmalı olan normlar ise sosyal davranış ve ilişkileri yönlendirmemektedir. Netice de normlar alanındaki karşımaşa sosyal, siyasî ve ekonomik hayata yansımaktadır.

Yazımızın bundan sonraki kısmında bazı önde gelen örnekler üzerinden Sosyoloji, Fıkıh ve Tasavvufun Cumhuriyet döneminde ahlâk alanına yönelik çabalarını kısaca tahlil etmeye ve bu yaklaşımlar arasındaki çatışmayı tarihî bir yaklaşımla göstermeye çalışacağız.

Çağdaş Türkiye'de Sosyolojinin Ahlâka Yaklaşımı

Önce resmî ideoloji tarafından da benimsendiği için laik ahlâk kurma çabalarını ele alarak başlayalım. Bu anlayış ahlâkın devlet ve akademisyenler tarafından yıkılıp yeniden kurulabileceğine inanır. Böyle bir yaklaşımın ne kadar sosyolojik olduğu tartışmalıdır çünkü daha genel planda sosyoloji toplum mühendisliği ve devrimcilik karşısında her zaman şüpheli bir tutum içinde olmuştur. Dünyada hedeflerini tam olarak gerçekleştirerek başarılı olmuş hiçbir devrim yoktur. Bu gözlem sosyologların devrim karşısındaki şüphelerinin temelini oluşturur.

Laik ahlâkın mimarı olmak isteyenlere bir örnek olarak, Cahit Tanyol Cumhuriyet sonrası gerçekleşen devrimlerin ilgisiz kaldığı ahlâk alanına dikkat çekerek, laikleşen kültüre paralel olarak, laik bir ahlâkın da kurulması gerektiğini bir ihtiyaç olarak görmektedir. Laik kültüre laik bir ahlâk üretmenin sosyologların görevi olduğu inancından harekete geçerek laik ahlâk inşasına çalışmaktadır. Tanyol bu konuya ilk defa 1960'da basılan *Sosyal Ahlâk: Laik Ahlâka Giriş* adlı kitabıyla dikkat çekmiştir¹. Tanyol daha sonraki yıllarda bu konudaki çalışmalarını sürdürmüştür².

Sosyoloji'ye giriş derslerinde, sosyolojinin sadece olan ile ilgilendiği, olması gereken ile uğraşmadığını öğrenen başlangıç seviyesi sosyoloji öğrencileri için Tanyol'un yeni bir ahlâk kurma çabası şaşırtıcı

¹ Cahit Tanyol, *Sosyal ahlâk: laik ahlâka giriş*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1960.

² Cahit Tanyol, *Sosyolojik açıdan din ahlâk laiklik ve politika üzerine diyaloglar*, İstanbul: Okat Yayınevi, 1970.

gelebilir. Tanyol, böyle yapmakla sosyolojinin dışına çıkmakla suçlanabilir. Hatta çabası bilim dışı olarak görülebilir. Fakat Tanyol'un kültür değişim projemizdeki önemli bir gediği farketmediği inkâr edilemez.

Belki de Tanyol bu projesiyle Auguste Comte'a özenmiş olabilir. Comte insanlığın dinsiz ve ahlâksız yapamayacağını düşündüğünden çöken Hristiyanlığa alternatif olarak "insanlık dini"ni kurmaya çalışmış kendisini bu dinin peygamberi olarak ilan etmişti. Comte'a göre insanlık dinin tanrısı insanlık, rahipleri bilim adamları olacaktı.

Durkheim da fonksiyonalist bakış açısından benzer bir yaklaşıma sahipti. Durkheim da Comte gibi muhafazakâr bir yaklaşımla din ve ahlâkın başka kurumlar tarafından karşılanamayacak fonksiyonları olduğunu bu yüzden onlar olmadan toplumun anomie diye adlandırdığı ahlâk ve düzen bunalımına gireceğini savunmuştur. Durkheim'a göre din yararlı bir kurumdur çünkü toplumu bir arada tutar.

Ancak Comte ve Durkheim arasında önemli bir fark vardır. Durkheim ahlâkın sosyologlar tarafından inşa edilebilecek bir şey olmadığına inanmıştır. Ona göre ahlâk toplum mühendisliği yoluyla kurulamaz. İkinci önemli fark ise, Durkheim'a göre bilim dinin yerini alamaz çünkü farklı fonksiyonlara sahiptirler. Dinin toplumu bir arada tutma gibi bir fonksiyonu vardır ki bilim bunu yerine getiremez. Ayrıca dinin alanı kutsaldır halbuki bilim kutsalı tabiat üstü bir düzlem olarak kabul edemez. Görüldüğü gibi, Comte dinin yerine bilimi din olarak ikame etmeye çalışırken, Durkheim böyle bir projeye uzak durmuştur. Comte'un kullandığı dil, seküler bir yaklaşımla yeniden tanımlanmış birçok dinî ve ahlâkî terim içermektedir.

Ders kitabı seviyesinde sosyoloji bilgisine sahip olanları, Comte ve Durkheim gibi sosyolojinin kurucularının sadece olan ile değil de olması gerekenle uğraşması şaşırtabilir. Sadece Comte ve Durkheim'ın değil, bütün önde gelen sosyologların hiç bir zaman kendilerini sadece olanı gözleme ve analiz etmekle sınırlamadıklarını rahatlıkla söyleyebilir. Bütün önde gelen sosyologlar özellikle siyasî alanda aktif bir şekilde yer almış, olması gerekenle ilgili görüşlerini ifade etmişlerdir.

Batı'da böyle olduğu gibi Türkiye'de böyle olmuştur. Ziya Gökalp'ten günümüze kadar önde gelen bütün Türk sosyologları siyasî, toplumsal ve kültürel alanda olması gereken konusunda kendilerini bir nevi akıl hocası rolünde görmüşlerdir. Nitekim Ziya Gökalp, İttihat ve Terakki mefkûresinin babası olup, "İslâmlaşma" politikasını Türkleşme ve Muasırlaşma yanında savunmuştur. Cumhuriyet döneminde ise Türkçülüğü bir reçete olarak sunmaya çalışmıştır.

Ancak sosyoloji ve onu temsil eden sosyologlar din ve ahlâk meselesine bir çözüm getirebilmişler midir? Ne Batı'da ne de Türkiye'de sosyologlar dine dayalı ahlâk anlayışına alternatif laik bir ahlâk üretebilmişlerdir. Comte'un insanlık dini gibi, Gökalp'in İslâmlaşma siyaseti ve Tanyol'un laik ahlâk anlayışı başarısızlığa uğramış, takipçi bulamamıştır.

Bu başarısızlığın sebebi nedir? Sonuçları nelerdir? Şimdi bu soruları irdeleyebiliriz.

Çağdaş Türkiye'de Fıkıh-Tasavvuf'un Ahlâka Yaklaşımı

Bu bölümde Topçu, Güngör ve Koktu örneklerinden hareketle Tasavvuf ve ahlâk ilişkisinin Cumhuriyet döneminde nasıl görüldüğünü ele alacağız.

Laik ahlâk anlayışı modern Türkiye'de geleneksel ahlâkın doldurduğu alanı fethetmeye çalışmış ancak bunu gerçekleştirememiştir. Daha somut bir ifadeyle Cahit Tanyol, son derece başarılı bir sosyolog olduğu halde İslâm'la olan bağını sürdürdüğü için sosyoloji bölümüne alınmayıp dışlanan Nurettin Topçu karşısında bu alanda başarılı olamamıştır.

Tasavvufî ahlâk anlayışı Topçu ve Erol Güngör gibi sosyal bilimciler tarafından akademik bir dille savunulduğu gibi, geleneksel bir dille de yeni ürünler vererek geniş kitleler üzerinde etkisini sürdürmeye devam etmiştir. Fakat modern akademik dille geleneksel dil arasında nasıl bir ilişki kurulacağı tam olarak belirginleşmiş değildir.

Tasavvufî ahlâkı geleneksel bir dil ve yaklaşımla savunanlara örnek olarak *Tasavvufî Ahlâk* isimli eserin müellifi Mehmet Zahit Kotku'yu gösterebiliriz. Kotku modern bir dünyada tasavvufî ahlâkın nasıl uygulanabileceğini göstermeye çalışmıştır. Köyden şehre göçen orta sınıf onun öğretilerine büyük ilgi göstermiştir. Orta sınıfın siyasî zaferi ile bir takım mensupları devlet idaresinde en üst noktaları getirmeyi başaramışlardır.

Fıkıh-Tasavvuf ve Sosyoloji Arasında Ahlâk

Yukarda modernleşen ve laikleşen ya da Türkçe ifadesiyle dünyevileşen Türk toplumunda sosyologların ahlâk ve din alanını kendi kontrolleri altına almaya çalıştıklarını gördük. Ancak ahlâk ve din alanının geleneksel sahipleri İslâm'da ülema, Batı'da rahiplerdir.

Genel olarak baktığımızda, batılı toplumlar kendi sosyal sorunlarını çözmek için Sosyal Bilimleri kullanırken, Müslüman toplumlar Fıkıh ilmini kullanmışlardır. Daha özel bir biçimde, Fıkıh ve Sosyal Bi-

limler insanın eylemlerinin anlamlandırılması, açıklanması ve düzenlenmesi problemine kendi özgün yöntemleriyle cevaplar vermişlerdir. İnsan amelleri veya davranışları hem Fıkıhın hem de Sosyal Bilimlerin ortak inceleme konusunu oluşturmaktadır. Sosyal Bilimlerde ve Fıkıhta insan amellerinin analiz edilmesi hem mikro (birey) düzeyde hem de makro (grup) düzeyde olmuştur. Fakat bu iki gelenek insan amellerini farklı bakış açılarıyla ve farklı metotlarla tetkik etmişlerdir.

En önemli farklardan biri Fıkıh'ın insan davranışını hem hukuk hem de ahlâk kurallarıyla düzenlemesidir. Fıkıh kuralları sadece hukuk normları içermez aynı zamanda ahlâk normları da içerir. Özellikle sünnet, müstehab ve mendup kategorilerine giren ameller –hukukî değil– ahlâkî yaptırımlara sahiptir.

Bu noktada Fıkıh ve Tasavvuf ilişkisi ortaya çıkar. Bir ahlâk anlayışı olarak Tasavvuf, amellerin batınını yani niyet boyutunu inceler. Bu yüzden Fıkıh ile organik bir bağa sahiptir.

İslâm uleması genellikle Fıkıh söylemi üzerinde hâkim iken, batılı entelektüeller Sosyal Bilimler söyleminde söz sahibiydiler. Fakat Müslüman ulemanın entelektüel kültürünün bathılaştırılması bu iki söylem ve topluluk arasında ilginç bir karşılaşmaya yol açtı: batılı Sosyal Bilim geleneksel olarak Fıkıh tarafından doldurulmuş bulunan alanı kuşatmaya çalışırken Sosyal bilimciler de Fukaha'nın yerini almaya çalışıyordu. Fakat Fıkıh söylemi ve bu söylemi temsil eden söylem cemaati (discourse community) sanıldığından daha esnek bir yapıdaydı. Bu nedendir ki Fıkıh ve Fukaha Müslüman toplumlar üzerindeki genel etkilerini sürdürmeyi ve hayatta kalmayı bugüne kadar başarmışlardır.

Sonuç olarak Müslümanların modern entelektüel tarihinde Fıkıh ve Sosyal Bilimler söylemi ve de bu söylemleri temsil eden taraflar arasında bu karşılaşmanın ve ortaya çıkan yeni diyalektiğin bir neticesi olarak bir ihtilaf zuhur etti. Fakat Müslüman aydının zihninde dahi bu çatlama çok açık ve seçik bir hal almamıştı ve bu fay hattı dışarıda bulunan insanlara kapalı kalmaya devam etti. İşte bu diyalektiği, Türkiye örneğinde incelemeye çalışarak, modern dönemde Müslümanların düşünce tarihini anlamak için bir anahtar kullanmamız gerekiyor. Bu diyalektiğin son iki yüzyıldır Müslümanların düşünce tarihi üzerindeki egemen bakış açısına bir alternatif olacağını düşünmekteyim. Modernleşme, liberalleşme ve ilerleme olarak telakki ettiğimiz bu son dönemin objektif bir analizi ve eleştirel bir okuması şimdiye kadar pek yapılmayıp genelde bu döneme bir kutsama ve takdis atfedilmiştir.

Bugün ne Sosyal Bilimler³ ne de Fıkıh İslâm dünyasındaki toplumsal söylem üzerinde bir tekele sahip değildir. Nihayetinde Müslüman düşünürler kendilerini Fıkıh ve Sosyal Bilimler söylemi arasında bir yerde bulmuşlardır ve bana göre de kendilerinden beklenen toplumsal rollerini yerine getirebilmeleri açısından bu her iki alana da hâkim olmaları gerekmektedir. Yeni Osmanlı ve Jön Türk aydınlarının söylemlerinde görülebileceği üzere, Fıkıh ve Sosyal Bilimler arasında bir sentez yaparak bu sorunu çözme girişimlerinin ilk örneklerini vermişlerdir. Fakat tarih bu ihtilafı bir sentez ile çözmeye müsamaha göstermemiş bilakis şaşkıncu bir şekilde sorunun günümüze katlanarak gelmesine yol açmıştır.

Fıkıh-Tasavvuf ve Sosyal Bilimler Çatışması Sürecinde Normatif Düzen

Son dönem Osmanlı düşüncesi üzerine çalışma yapmış akademisyenlerin eserlerinde oldukça canlı tartışma bulunmaktadır. Bu kişiler arasında Hilmi Ziya Ülken⁴, Ahmed Hamdi Tanpınar⁵, Tarık Zafer Tunaya⁶, Şerif Mardin⁷ ve Şükrü Hanioglu'nu⁸ sayabiliriz. Bu tartışmalar İslâmî ve seküler sosyo-kültürel norm oluşturma mekanizmaları üzerine yapılan sonu gelmez tartışmalar içerisinde sürekli değişen ve dönüşen gerilimler etrafında dolanmaktaydı. Daha özelden ise, İslâm'ın geleneksel yasa koyma mekanizması olan Fıkıh, Osmanlı'nın son dönemlerinde, batılı norm oluşturma mekanizması olan Modern seküler bilim ve Sosyal düşünce tarafından itiraz edilmiştir.

Bu çatışma ilmî alanı üçe bölmüştür: Fıkıh taraftarları, Batılı Sosyal Bilim taraftarları ve bunlar arasında bir sentezi benimseyenler. Özelden

³ 'Sosyal Bilimler' ve 'sosyal bilimler' terimlerini birbirlerinin yerine gelecek şekilde kullandım. Bilimlerin sınıflandırılmasında Hukukun konumu oldukça sorundur. Bu makalede, Hukuku ve daha net olarak "Hukuk bilimini" bir Sosyal Bilim dalı olarak kullanmaktayım. Bakınız, Edwin R. A. Seligman, "What are the Social Sciences?" *Encyclopedia of Social Sciences*, New York 1937, s. 3-7.

⁴ Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, (İstanbul: Ülken Yayınları, 1979).

⁵ Tanpınar, A. Hamdi. *Türk Edebiyatı Tarihi: 19. Asır* (İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1956).

⁶ Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye'de Siyasal Partiler*. 2 ve 3 cilt (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988); *İslâmcılık Cereyanı: İkinci Meşrutiyetin Siyasal Hayatı Boyunca Gelişmesi ve Bugüne Bıraktığı Meseleler*, İstanbul: Cumhuriyet Gazetesi, 1998.

⁷ Mardin, Şerif. *The Genesis of Young Ottoman Thought* (Princeton: Princeton University, 1962), *Jön Türklerin Siyasal Fikirleri: 1895-1908*. (İstanbul: İletişim Yayınları, 1983).

⁸ Hanioglu, Şükrü. *Abdullah Cevdet* (İstanbul: Üçdal, 1981), *The Young Turks in Opposition* (New York: Oxford University Press, 1995), *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908*. (New York: Oxford University Press, 2001).

ise Jön Türk ve Yeni Osmanlı aydınlarının çoğunluğu kendilerine kamusal tartışmalara dâhil olma imkânı sağlayan batılı Sosyal Bilim ile Fıkıh arasında bir sentez yapmaya çalışmışlardır. Fakat Osmanlı Devleti'nin çökmesiyle beraber, sadece resmî ağızlardan yapılan açıklamalara izin veren, tepeden inmecî, aşırı batıcı politikalar uygulayan Türkiye Cumhuriyeti tarafından bu tartışmalara son verilmiştir. Bu dönemde ilmî ve hukukî pozitivizm, modern Sosyal Bilimlerin batı medeniyetinin –aşırı batıcı elitin gözünde tek geçerli medeniyet buydu- bir parçası olduğu ve bundan dolayı da Fıkıh ve Tasavvuf'un yerine ikame edilmesi gerektiği kanaatiyle beraber ilerlemekteydi. Yeni devlet medeniyetsel dönüşüm politikaları için Fıkıh ve Tasavvufu reddedip yerine batılı Sosyal Bilimin ikame edilmesini bir zaruriyet olarak görmekteydi. Fakat tarihin bize gösterdiği gibi, aslında Türk toplumunun bu tepeden inmecî medeniyet dönüşümü projesi, entelektüel kültürün modernleşmesine, sürmekte olan canlı tartışmaları bitirerek ve iyi yapılandırılmış sosyal ve kültürel norm üretme mekanizmaları ile bağlarını resmî olarak parçalayarak büyük zararlar vermiştir.

Türkiye'de 20. yüzyılın sonunda Fıkıh ve Tasavvuftan Sosyal Bilimlere doğru gerçekleşen paradigma/değerler dizisi değişimi, Khun'un⁹ tabiriyle bir "ilmî devrim" olarak adlandırılmaz çünkü bu dönüşüm entelektüel ve ilmî camianın kendi iç sosyolojik ve psikolojik dinamiklerinin değişmesinin bir neticesi olarak değil aksine devlet tarafından alınmış cebri siyasî bir kararın neticesinde meydana gelmiştir. Daha net bir şekilde söyleyecek olursak, devletin müdahalesi toplumsal meselelerin İslâmî ve batılı yöntemlerle nasıl çözüleceği ve anlaşılacağı üzerine kamusal alanda devam eden tartışmanın taraflarından bir tanesinin zafer kazanmasına yol açmıştır. Son dönem resmî Osmanlı siyaseti Fıkıh ve Sosyal Bilimler arasında bir sentez yönünde fikir beyan etmekteydi ama diğer taraftan da fıkıhın yenilenmesi veya tamamen lağvedilmesi yönünde görüş bildiren taraflara da seslerini duyurmaları noktasında izin verilmekteydi. Fakat Cumhuriyet siyaseti batılı Sosyal Bilimleri resmî bilim olarak seçmiş ve diğer alternatiflerin fikir beyan etmelerini yasaklamış ve bu nedenden dolayı da dinamik kamusal tartışmalar bir anda sona ermiştir.¹⁰

⁹ Thomas Khun, *The Structure of Scientific Revolutions* (Chicago: Chicago University Press, 1996).

¹⁰ Bu konu hakkında daha detaylı bir tartışma için bakınız Recep Şentürk, *İslâm Dünyasında Modernleşme ve Toplum Bilim: Türkiye ve Mısır Örneği* (İstanbul: İz, 1996).

Haliyle, Fıkıhtan Sosyal Bilimlere doğru olan değişimin ötesinde, bir de söylem alanında çok düzeylilikten ve çok çeşitlilikten ket katmanlılığa ve tek tipliliğe doğru bir değişim daha yaşanmaktaydı. Klasik Fıkıh söylemi pozitivist Sosyal Bilim söyleminin tersine çok katmanlı bir yapıya sahipti. Başka bir çalışmamda bu çoklu düşünce yapısını "açık bilim" (open science) diğer tek katmanlı düşünceyi ise "kapalı bilim" (closed science) olarak nitelendirmiştim.¹¹

Türk toplumunu, kültürünü, devletini, ahlâk ve dinini yeniden inşa etme girişimleri Sosyal Bilimleri bu çabalar için yararlı bir araç olarak görmekteydi. Ayrıca bu yaklaşım, alternatif söylem topluluklarını yeni gelişen ulusal ideoloji için bir tehlike olarak algılamaktaydı. Bu yaklaşımın sonucunda da resmî olarak kabul edilmiş bilim, farklı bakış açılarını bastırmak için bir araç olarak kullanılmıştır.

Söylemin yapısındaki değişim önemsiz görülemeyecek kadar mühim sonuçlara yol açmıştır. Yukarıda bahsettiğimiz şekliyle çok katmanlı bir düşünce sisteminden tek katmanlı bir sisteme geçişin bazı yansımaları oldu: İlk olarak, bilim namına siyasî baskının meşrulaştırılmasına zemin hazırlayan otoriter bir bilim kültürünü ortaya çıkmıştır.

İkinci olarak, İslâmî yapıdaki geleneksel söylemin çözülüşü ve buna yeni ve uygun bir alternatifin sunulamayışı, Türkiye'nin ve de bütün bir Müslüman dünyanın batılı söyleme entelektüel bağımlılığı sonucunu doğurmuştur. Şampuanlar, uçaklar ve güneş gözlüğü gibi tüketim mamullerinin yanında Sosyal İlmî ve ahlâk hakkındaki söylem de batıdan ithal edilmiştir. Üçüncü olarak, batılı ve seküler bir felsefi temele sahip söyleme doğru değişim tam anlamıyla başarılı bir şekilde sağlanamayınca ve geçmişle olan bağlar zayıflatılıp hafıza zinciri koparılnca, İslâm düşüncesinde Fıkıh ve Sosyal Bilimlerin paradigmaları arasında çözülememiş bir gerilime yol açmıştır. Dördüncü olarak, bu çözülememiş gerilimin bir neticesi olarak da Sosyal ve ahlâkî sorunları anlamlandırmaya ve onlara çözüm üretmeye çalışan Müslüman düşünürlerin söylemi Fıkıh, Tasavvuf ve Sosyal Bilimler söyleminin bir karışımı haline geldi. Bunun en güzel örneği Ziya Gökalp'tir.

¹¹ Bu tartışmaya dair detaylı bilgileri daha önce yapmış olduğum iki çalışmamda etraflıca incelemiştim. Bakınız, Şentürk, Recep, "Towards an Open Science: Causality and Beyond—Learning from Ottoman Experience", *The Humanities on the Birth of the Third Millennium*, Fatih University and Brigham Young University, New York, 2002; "Toward an Open Science and Society: Multiplex Relations in Language, Religion and Society," *Turkish Journal of Islamic Studies*, No 5, 2001.

Beklentilerin ve iddiaların büyüklüğüne rağmen, modern Müslüman aydınlar dünyaya ve özelde kendi toplumlarına İslâmî perspektiften ahlâk anlayışının net bir şekilde temellendirmesini yapamamışlardır. Modern Müslümanlar ahlâk hakkında ne düşünürler? Bu durum hala bir sorun olarak görünmektedir. Entelektüellerden beklenen görev inkılâpçı veya geleneksel yeni normlar üretmek ya da eski normları ıslah etmektir. Bu gözlemimiz akla şu soruyu getirmektedir: İslâmcı ve laik Müslüman aydınlar modern bir ahlâk arayışlarında neden bu kadar başarısız oldular? Veya daha genel olarak bu aydınlar kendi toplumlarının ve diğer toplumların beklentilerini karşılamada nerede başarısız oldular? Bu aydınların başarısı ahlâk da dâhil sosyal normların kendi toplumlarının söylemlerinden ve perspektiflerinden üretilmesinde veya ıslah edilmesindeki başarıları yoluyla ölçülebilir.

Modern Türk-Müslüman aydınlar kendi kültürlerinde ahlâkî normları üretmekte giderek daha fazla başarısız oldular çünkü batılı Sosyal düşünceye entelektüel bağımlılıkları artmaktaydı. Modern dönem boyunca normlar İslâmî söylem ile yeniden üretilmemiş bunun yerine normlar çevrilmiş ve adapte edilmiştir. Batıya entelektüel bağımlılık Müslüman aydınları ahlâk normlarını desteklemeleri veya yeniden üretmeleri noktasında felce uğratmıştır. Diğer bir deyişle "entelektüel bağımlılık" İslâm dünyasında ahlâk bunalımına (anomi) yol açan en önemli sebeplerden biri olmuştur.

Benim entelektüel bağımlılıktan kurtulmak için çözüm önerim birinci dünya savaşı ve Osmanlı Devleti'nin yıkılması ile kesilmiş olan 19. yy Osmanlı söylemi ile kendi söylemimiz arasında yeniden ilişki kurmaktır. Bu dönemin Osmanlı aydını, halifenin, Şeyhülİslâm'ın ve ulemanın onayını ve teşvikini alarak birçok ahlâkî meseleyi ele almıştır. Ne yazık ki onların bu çabaları Osmanlı Devleti'nin yıkılması neticesinde akamete uğramıştır. Hafıza zincirindeki bu kopukluğun neticesinde Müslüman aydınlar, bugün hala son dönem Osmanlı aydını tarafından pratikte tartışılmış ve çözüme kavuşturulmuş demokrasi, insan hakları, çoğulculuk, azınlık hakları ve eşit vatandaşlık gibi konularda İslâmî bakışları tartışmaktadırlar. Özelde de Müslüman aydınlar arasındaki ahlâk tartışmaları Osmanlıların ortaya koydukları somut tarihî ve kavramsal öncelikler üzerine inşa edilmelidir.

Geçen yüzyılın sonunda sömürgeci saldırılara bir mukabele olarak, Müslümanların kurumlarını ve kültürlerini batılılaştırma ve modernize etme çabaları, İslâmî meşrulaştırma ve temellendirme mekanizmalarını tahrip etmiştir. Tabii bu sadece meşrulaştırma tartışmalarında

değil aynı zamanda normların temellendirilme ve meşrulaştırılma mekanizmalarında da ihtilaf doğurmuştur. Ortaya çıkan netice ise Müslüman aydınların, batılıların ahlâk anlayışlarında kullandıkları temellendirme mekanizmalarına entelektüel bağımlılıkları olmuştur. Bu perspektiften bakıldığında, ahlâk normlarının batıda mevcut olmalarından veya modern olmalarından dolayı iyi olarak kabul edildikleri görülmektedir. Fakat bu yaklaşım biçimi kolayca eleştirilebilir ve kitlelerin gözünde her zaman da işe yaramamıştır.¹² Entelektüel bağımlılık ahlâk normları hakkında şüphelerin ortaya çıkmasına ve bu normlara uyma noktasında azalmalara yol açmıştır.

Bundan dolayı Batı ahlâk paradigmasının İslâm ile uyumlu olup olmadığı tartışması hala batıda ve İslâm dünyasında sıcak bir tartışma konusudur. Bu bağlamda İslâm'ın insan haklarını onayladığının İslâmî bakış açısından temellendirilmesi, hem Müslümanları hem de Müslüman olmayanları ikna etme noktasında şiddetli bir ihtiyaç olmuştur. İnsan hakları konusu hem ahlâkî hem de hukukî bir mesele olduğundan bizde onu Fıkıh içerisinde¹³ içerisinde değerlendirmeliyiz.

Sonuç: Ahlâkî Normların Yeniden Temellendirilmesi

Bazı normlar bazı kültürlerle aittir. Bu malum bir husustur. Ancak bundan daha önemlisi normların temellendirilmesinde takip edilen yoldur. Norm temellendirmelerinin kültüre özgüdür: her kültürün kendine has bir norm temellendirme yolu vardır. Bir temellendirme en iyi şekilde kendisinin üretildiği kültürde işler. Her topluluk kendi kültürü tarafından temellendirilmiş normlara ihtiyaç duyar. Sadece ve sadece bir kültürde temellendirilmiş olan normlar o kültürün mensupları üzerinde bağlayıcı güce sahip olabilir.

¹² Batı'dan alınan normalara şüpheyle yaklaşan kişiler olmadığı sürece ahlâkî normların meşrulaştırılması veya temellendirilmesi gerekmemektedir. Meselâ, kendisini insan haklarına adanmış bir aktivist kişisel olarak böyle bir meşrulaştırma gerek duymamaktadır. Fakat bu kişi diğer insanları ikna etmek noktasında "geçerli bir argümana" ihtiyaç duyacaktır. Bundan dolayı ahlâkın temellendirilmesi sadece filozofların değil aktivistlerin de ilgi alanına girmektedir.

¹³ Fıkıhı ancak içeriğini daraltıp tahrir edersek "İslâm hukuku" olarak nitelendirilebilir. Çünkü Fıkıh terimi "İslâm hukuku" teriminin ifade ettiği anlamdan daha geniş bir anlama sahiptir. Özelde, (1) Fıkıh, ibadet ve kişisel hususları içeren insan yaşamının daha geniş bir alanını kapsar (2) çok sistemli bir yolla işler (farz, vacip, sünnet, mekruh, haram) ve (3) uygulandığı yere göre ahlâkî, dinî ve sosyal yaptırım gücü kadar devlet yaptırımını ile de uygulanabilir. Yani Fıkıh ve İslâm hukuku terimlerini aynı şey olarak kabul etmek sınırlı bir anlayışa ve kavramın tahrir edilmesine yol açar.

Her toplumda normların üretilmesi ve bu normların temellendirilmeleri aydınların görevi ve sorumluluğudur. Fakat Müslüman aydınlar modern dönemde kendi toplumlarına ve dünyaya bu tip bir temellendirme sunmak noktasında oldukça başarısız olmuşlardır. Evrensel ahlâk noktasındaki mevcut argümanlar övgüye layıktır ama kitlelerin bunu benimsemesi ve devletlerin de bunlara uymasını sağlamaktan uzaktırlar. Bu tartışmaların çoğu sadece yüksek eğitilmiş toplum kesimleri için anlaşılabilir niteliktedir.

Müslüman aydınlar mevcut entelektüel bağımlılıktan yani tıpkı diğer tüketim ürünleri gibi herhangi bir katkı yapmadan hali hazır batılı söylemi ithal etmekten kurtulamadıkları müddetçe bu boşluk dolmayacaktır. Diğer kültürlerin ürettikleri normlar ve temellendirmeler kültürel farklılıklar nedeniyle Müslüman toplumlar üzerinde aynı etkiyi gösteremezler. Bundan dolayı Müslüman aydınlar normlarını temellendirmek istedikleri kültürün söylemini kullanmak durumundadırlar. Elbette ki mevcut kısıtlamalardan dolayı bunu dile getirmek yapmaktan daha kolaydır.

Entelektüel bağımlılık birçok mühim sonuca yol açmıştır. Bunlardan bir tanesi de benim "ahlâk bunalımı" dediğim, ahlâk normlarını ve bunların temellendirmelerini herhangi bir katkı yapmadan batıdan doğrudan ithal etmek ve bunlardan kendi meselelerimizi çözmede medet ummaktır. Ahlâk bunalımının kökeninde entelektüel bağımlılığın bulunduğunu rahatlıkla görebiliriz. Müslüman Türk aydınlarının batıya nasıl entelektüel ve normatif (hukukî ve ahlâkî) olarak bağımlı hale geldiklerini tarihî bir perspektiften analiz etmemiz gerekmektedir. Osmanlı-Türk aydınları arasındaki gerilimler, diyaloglar ve tartışmalar ve bunların aydınların söylemlerinde kullanımları hem İslâm ile batı hem de modern ile geleneksel arasındaki ilişki perspektifinden incelenmelidir. Başka bir deyişle aydınlar stratejik olarak ürettikleri söylemler ile ne yapmışlardır ve niçin başarısız olmuşlardır sorularına cevap aramamız gerekmektedir.

Yukarıda İslâm ve Batı kültür ve ahlâkî arasında yaptığımız ayrım bunların birbirinden tamamen farklı olduğu anlamına gelmemektedir. Ancak mühim olan eğer mümkünse her toplumun kendi toplumsal ve tarihî tecrübesi sonunda başka toplumlarla ortak olan evrensel sonuçlara varmasıdır. Yoksa normları başka toplumlardan alması evrensellik doğurmaz. Bu durum evrensellikten ziyade Avrupa-merkezçiliğe ve entellektüel bağımlılığa götürür. Kendi kültürümüzde temellendirilmeyen normlar da halkımız üzerinde bağlayıcılık gücüne sahip olmaz ve ahlâk bunalımını kaçınılmaz hale getirir.